
FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET- EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

Bonyolult, szövevényes utak a modernitás felé – A szocializmus és a nacionalizmus a Balkánon

Óriási munka, amely a XIX. és XX. század történetét tekinti át a Balkánon e két hatalmas, egyenként is nagyon bonyolult összefüggésben, ráadásul valóban valamennyi balkáni országra kitekintve. A magam részéről éppen ezért a nacionalizmus történetére, annak ismertetésére nem is térek majd ki, mert a lehetséges recensensi kis terjedelmemben éppen elégségesnek vélem, ha a „szocializmus történetét”, illetőleg a szerző e történet bemutatását nyomon tudom követni.

Augusta Dimou bevezetőjében nagyon tisztességesen, a brit történészek szokásainak megfelelően, köszönetet mond mindazoknak, személyeknek és intézményeknek, akik és amelyek a könyv megszületését segítették, majd újabb rövid bevezető fejezetben tisztázza, hogy milyen szándékok vezették a könyv megírásakor. E részeket önkényesen átugorva áttérek már egy következő fejezetére, amelyet a Balkánon oly nagy szerepet játszó értelmiségiekről írt, és itt egy olyan alfejezetet lapozhat fel az olvasó, amellyel azt hiszem, másutt nemigen találkozhatott – nevezetesen egy olyan áttekintés, amely rávilágít arra, hogy a szocialista balkáni eszmétörténet kezdeténél milyen volt az orosz hatás. Dimou rávilágít, hogy a Balkáni-hegységtől északra fekvő országokban, mindenekelőtt Szerbiában, Romániában és még inkább a Balká-hegységen fekvő bolgár országrészekben, majd a megszülető Bulgáriában ez az orosz befolyás igen nagy volt. Ezzel szemben a déli, görög területen teljességgel hiányzott.

Persze Dimou nem áll meg ennek a ténynek a megállapításánál. Az orosz hatás a megszülető szocialista mozgalmak úttörőinek esetében egyúttal azt is jelentette, hogy azok – miként Oroszországban – a forradalmi szocialista gondolatot képviselték. Ráadásul, főként Romániában, illetőleg a román szocialista értelmiségiek esetében, ez a legközvetlenebbül jelentette azt, hogy az illetők részévé váltak annak a bonyolult hálózatnak, amely Oroszország és Nyugat- és Közép-Európa több területe között jött létre, amely révén az orosz szocialista illegális irodalom ki- és visszajuthatott az orosz anyaországba.

Dimou persze jól ismeri a valóságot és figyelmeztet arra, hogy persze a nyugat-európai szocialista gondolkodók is hatottak a balkáni szocialistákra, de megjegyzi, hogy olykor ezek is kerülő úton, sok vagy legalábbis több esetben orosz kerülővel, orosz fordítások révén. Olykor ez még Marx írásainak elterjedésekor is igaz.

Dimou az orosz szocialista forradalmi hatás esetében két korszakot különböztet meg: a korai persze a narodnyik hatás volt, ugyancsak forradalmi szocialista hatás volt, amit később, már az 1880-as években szorított ki a marxista felfogás. Dimou aláhúzza, hogy a narodnyik szellemi befolyás e „periferiális” észak-balkáni országokban mindenütt erős volt, külön is kiemeli e vonatkozásban a szerb szocialista értelmiségiek útját, akik leghatározottabban utasították el a „nyugati liberalizmust”. (19. old.) Ám Dimou érzékeltette, hogy ugyanez érvényesült román és bolgár szocialista értelmiségiek körében is, amíg – és itt olyan megfogalmazást használ, hogy – a „nyugati marxista felfogás” az 1880-as évek második felétől, de főként az 1890-es években, ezt fel nem váltotta (19. old.), és ki nem szorította. Mindezenre a szerző hangsúlyozza, hogy a korábbi narodnyik hatást eddig jócskán „alábecsülték és további alapos kutatásra van szükség” ennek igazi historikus bemutatására. Dimou megállapítja, hogy Szerbiában ez a narodnyik hatás és történet sokkal hosszabb ideig tartott, később ezen a talajon pártok, szervezetek alakultak, ezzel szemben, szerinte, Romániában és Bulgáriában a marxista befolyás és a szociáldemokrata pártok kialakulása hamarabb kezdődött meg. Bulgária esetében ugyanekkor, Dimou azonnal hozzáteszi, sajátos helyzettel találkozhatunk, mivel ott a nagyon erős agrármozgalom szorosan érintkezett a szocialista mozgalommal, és az agrármozgalom emlékezetes és nagy formátumú vezetője, Alekszander Sztambolijszki ennek az agrár mozgalomnak elméleti rangot is tudott adni.¹

Romániában Dimou szerint az agrárkérdés megoldatlansága (itt megjegyzem, Dimou nem tárgyalja, hogy mi volt a különbség a szerbiai és főként a bolgár, illetőleg a román agrárviszonyok között – hol maradt meg a nagybirtok rendszer és hol nem és miért nem) megakadályozta, hogy ott a szociáldemokrácia átütő erővel jelentkezessen. (120. old.) Így azután ott is erősen tovább élt az agrármozgalom, amely a XX. század első évtizedéig kihívást jelentett a szociáldemokráciával szemben. (Megint megjegyzem, hogy Dimou ehelyütt nem tér ki a híres, 1907. évi román parasztfelkelésre, amelynek kiváló román szociáldemokrata feldolgozói voltak, többek között Dobrogeanu-Gherea, akinek írásaira *Kautsky* is felfigyelt, és tanulmányait

1. Sztambolijszki alakjának és történeti szerepének, mártíromságának magyar nyelven is ismertem nagy irodalma van, amit itt persze nem sorolok fel.

a Die neue Zeit is közölte. Ennyiben a valóság megint összetettebb, mint Dimou rövid és éles ütköztetése.)

A szerző ezek után tér át a Dél-Balkán, a görög régió áttekintésére, és ehelyütt húzza alá, hogy itt „az orosz befolyás egyáltalán nem érvényesült”. Ez ugyanúgy áll a narodnyik, mint a későbbi orosz szociáldemokrata hatásra. Miként a szerző megállapítja, a görög szocialisták mind a XIX. század utolsó harmadában, mind a XX. század elején kizárólag nyugati forrásokon nevelkedtek. Dimou egyetlen kivételt tesz, és ez *Georgiosz Szklerosz*. A szerző ugyancsak megállapítja, hogy a görög régió nagyon periferiális, a görög szocialista értelmiségek „nagyon elszigeteltek” voltak, elméleti munkásságuk eléggé felületes és eklektikus, és ezt vonatkoztatja arra a *Platon Drakuleszre*² is, aki Görögországba közvetítette a brit szocialista-fabiánus gondolkodásmódot, illetőleg írásokat. Másfelől, a francia ouvrierizmusnak és forradalmi szindikalizmusnak is voltak görög megszólaltatói, többek között *Nikosz Giannios*.

A szerző több érdekes megjegyzést tesz román vonatkozásban, a román korai szocialista értelmiségek esetében, amikor megjegyzi, hogy többségükben nem voltak igazán román eredetűek. Ez így valószínűleg nem igaz. Valószínűleg *Christian Racovskyra* gondolhatott, de nem írta le a nevét – az ő eredete különben is több mint összetett. Majd szól arról, hogy jelentkezett a II. Internacionáléhoz való kapcsolódás és ennek révén is a nyugati hatás, de változatlanul fenntartotta, hogy 1914-ig az orosz szellemi befolyás volt a meghatározó. Dimou megállapítja, hogy az átfordulás az észak-balkáni országokban a szociáldemokrácia, a marxizmus és a II. Internacionálé felé sajátos módon, szintén orosz közvetítéssel történt, főként bolgár talajon. Ehelyütt Dimou orosz részről *Plehanov* és a körülötte álló svájci emigráns körét (más nevet itt nem említ), bolgár részről pedig *Dimitar Blagojevét*³ említi, szerb vonatkozásban azonnal az orosz kapcsolatokat helyesbítve azt írja, hogy itt az osztrák–német befolyás érvényesült (lám, itt az érdeklődő egy névvel sem találkozhat). A román térrénumon már többes hatást jelez, orosz, németet, de mellettük franciát is. Itt azonban megint csak nem olvashatunk nevekről, francia relációban csak a Francia Munkáspárt befolyását említi. Azt, hogy a balkáni szocialista értelmiségek miként próbálták az orosz, illetőleg a nyugati marxista munkák állításait és igazságait saját országuk valóságára átültetni és alkalmazni, arra Dimou könyvének egy későbbi fejezetében tér vissza.

2. Platon Drakuleszről, tudtommal, magyar nyelven nem nagyon írtak. Francia és brit történeti írásokat meg tudnék nevezni, részemről az I. világháború kapcsán írtam róla.

3. Blagojevnek ismertén óriási szerepe volt a bolgár szocialista mozgalomban, nagy irodalmi munkásságot fejtett ki és személyéről a magyar történeti irodalomban is jócskán lehet olvasni, részben írásait is.

Az előrepillantások és a fővonalak érzékeltetése után Dimou részletebben szól a román vonatkozásokról. Megállapítja, hogy még a narodnyik szakaszban az 1870-es évekhez visszatérve, az orosz befolyás nagyobb részt az Oroszországból átmenekült narodnyikok révén terjedt, a mozgalom 1873–74-es visszaesése után. Az illetők javarészt Besszarábiából érkeztek, a szerző itt több nevet említ, köztük *Lobrogeanu-Ghereát* is. Ezt követően Dimou rögzíti, hogy annak idején *Nyecsjjev*, később pedig az orosz szociáldemokrácia úttörő nagyjai is, miként Plehanov és *Akszelrod*⁴ is előbb Romániába emigráltak és onnan utaztak tovább végül is svájci hosszas tartózkodásuk színhelyére.

Bulgária esetében a szerző rávilágít, hogy a bolgár ifjú értelmiségiek az 1850-es évektől az 1870-es évek közepéig javarészt orosz felsőoktatási intézményekben tanultak – ezek számát mintegy ötszázra becsüli – akiknek jó részét érintette azután a narodnyik, későbbi szociáldemokrata hatás. (Ezeknek jó része Ogyesszában tanult.) A bolgár és szerb fiatalok persze nyelvi alapon is könnyebben érthettek szót Oroszországban, és tanulmányaik elindulásakor még a cári kormánytól, illetőleg az orosz egyháztól is kaphattak támogatást. Ehelyütt említi Blagojev példáját, aki Szent Pétervárott ugyancsak így kaphatott helyet az egyetemi tanulmányihoz, miként ugyanitt indulhatott el az ottani egyetemen a szerbiai szocialista gondolatok nagy úttörője, *Szvetozár Markovics* is. Mindketten még Szentpétervárott kapcsolódtak be a szocialista diák-, majd nemcsak diákmozgalomba. Dimou szól arról, hogy milyen nagy szerepet játszott a zürichi, illetőleg genfi egyetem, az ottani szabad légkör, az ottan létrejött orosz emigráns kolóniák támogatása a balkáni ifjú értelmiségiek számára – ezuttal a szerbekét említi mind az 1860-as, mind az 1870-es évekre vonatkozóan, és külön megemlíti, hogy ez milyen fontos volt az ifjú forradalmi útra lépő nők számára. Dimou ehelyütt szerb relációban *Szvetozár Markovics*, *F. Todorovics* és *Nikola Pasics* nevét említi, akik mind Zürichben tanultak, telepedtek le, és szoros kapcsolatban álltak az ottani orosz és román emigrációval.

A zürichi központ érzékeltetésénél Dimou kitér a bolgár vonatkozásokra, megjegyzi, hogy *K. Rakovski*, a bolgárok közül *Balabanov*, *Bakalov* és a bolgár szocialista mozgalomban később több, nagy szerepet játszó értelmiségi ugyancsak itt bontott származat.

A szerző hangsúlyozza a különbséget a bolgár és szerb szocialista mozgalom kialakulása között. Ismeretes, hogy a bolgár szocialista párt még 1891-ben alakult meg (szellemi poggyászának elemzésére csak néhány szóval tér ki a

4. Plehanovról és Akszelrodról magyar nyelven is sok mindent lehet olvasni, az ő szerepüket és szellemi munkásságukat könnyű – legalábbis részben – nyomon követni.

szerző), míg Szerbiában ez a pártalakulás jóval később történt meg, 1903-ban, noha Szerbiában már szintén jelen voltak a szocialista értelmiségiek, de ezt a szociáldemokrata pártalakulás ott késleltette az erősebb narodnyik, később határozott szervezeti önállóságot kapó radikális mozgalom, illetve párt. Szerbiában a szétválás a narodnyik illetőleg szociáldemokrata irányzat között elhúzódott több mint húsz éven át, a Radikális Pártban is helyet kaphattak szocialisták, és csak egy ifjabb nemzedék tudott szakítani ezzel a hagyománnyal. Bulgáriában viszont még ugyanaz a nemzedék fordult át a marxizmus felé az 1880-as években, amely korábban még narodnyik hatás alatt indult el. Dimou ugyanekkor arra is figyelmeztet, hogy szerinte ez a narodnyik hatás a bolgár szocialisták körében később is tovább élt, amikor hangsúlyosan próbáltak „a néphez fordulni”, és a falvakat járták, hogy tömegbefolyásra tehessenek szert. Az értelmiségiekről szóló nagyobb fejezetben külön alfejezet tárgyalja az értelmiségiek helyzetét, kapcsolatát és reagálását a politikai rendszerekre. A szerző itt tér vissza az orosz hatások összefüggésére és itt állapítja meg, hogy ez a hatás azért is lehetett ennyire erős, mert az észak-balkáni országok társadalmi struktúrája hasonló volt Oroszországhoz, mindegyiküknél jellemző volt az erős középosztály hiánya. Valamennyi országban jellemző volt a lokális széttöredezethez, és az értelmiségiek vagy elfogadták ezt és beleolvadtak ebbe a helyi kötöttségbe, vagy teljesen elutasították és sokszor emigráltak. Állásfoglalásaikra ugyanígy jellemző volt vagy a rendszer elfogadása, vagy annak teljes tagadása. (48. old.)

Bulgária esetében a liberális tendenciák nagyon gyorsan befagytak az 1880–90-es években Sztambolov és Ferdinánd király kemény diktatúrája idején, aminek következtében az értelmiségiek radikalizálódtak és balra fordultak.

Szerbia esetében több ok is vezetett végső soron az értelmiség ugyancsak hasonló radikalizálódásához. Ezek között szerepet játszott, hogy Milán király és a körülötte álló liberálisok megkíséreltek egy nyugati típusú modernizálódást, de ez eldugult, illetőleg ellenállásba ütközött, a Radikális Pártot sem fogadták be igazán, és mindez együttvéve járult hozzá az értelmiségiek egy részének még további radikalizálódásához és a szocialisták felé fordulásához. Mindebben jelentős szerepet játszott az is, hogy maguk a liberálisok kompromisszumot kötöttek a monarchiával, és a politikai rendszerrel. A szocializmus felé orientálódó említett értelmiségiek, mindezt átélve nemcsak a liberalizmust utasították el, hanem magát a kapitalista rendszert is.

A korai szerb szocialista kezdetek alaposabb vizsgálatának Dimou külön alfejezetet szentelt. Ehelyütt persze kitér a nagy úttörő, Szvetozár Markovics egyéniségére és munkásságára, hangsúlyozza, hogy írásaiban elvegyültek a keleti és nyugati hatások, kitér a szerb társadalom szerkezetére, vagyis

az ország erősen agrár jellegére, a kapitalizmus kései és gyenge kibontakozására, majd jelzi, hogy a korai szerb szocialista értelmiségiekre meg a Marx előtti nyugati, német és francia munkák (Lassalle és Louis Blanc nevét említi) hatottak. Hamarosan azonban – részben orosz fordítások alapján már Marx írásait olvasták, nem annyira Marx történeti materializmusa hatott rájuk, hanem a kapitalizmus ellentmondásainak oly magával ragadó megjelenítése. A szerző hosszan taglalja, hogy az orosz narodnyik szemlélet, amelynek tengelyébe éppen azt állítja joggal, hogy a narodnyikok azt hitték, elkerülhetik, avagy megkerülhetik a kapitalizmust a maga antiszociális jelenségeivel, érthetően erősen hatott a szerb értelmiségiek köreiben is. Dimou ehelyütt hangsúlyozza, hogy nem egyszerűen azért, mert a paraszti származás jellegzetes lett volna náluk, hanem ez a demokratikus értelmiség hajlott a kapitalizmus bírálataira, sőt elutasítására. (Dimou igen részletesen taglalja az orosz narodnyik ideológia kialakulásának jellegzetes vonásait, és bemutatja annak fő képviselőjét, *Hercent*, *Lavrovot*, *Csernyisevszkijt*, így az olvasó bőséges háttérismereteket szerezhet az orosz folyamatokról.)

A bolgár szocializmus kezdeteit eddigelé nem nagyon kutatták. A korábbi – vagyis az 1945–49 utáni évtizedekben – Bulgáriában már a marxizmus elterjedésére és megszilárdulására, elsősorban a tesznyák párt megalakulására és az ehhez a párthoz tartozók munkásságának, munkáinak kiadására koncentrálták erőfeszítéseiket. Az ezt megelőző korszakot érdektelennek tekintették. Dimou ezzel szemben hangsúlyozza, hogy ez a kora korszak – amely szerinte az 1880-as évek kezdetétől az 1890-es évek kezdetéig tartott – „nagyon színes”, bár azonnal hozzátette, hogy e korszak értelmiségi alkotóinak írásaira az eklekticizmus a jellemző. (175. old.) Itt mindjárt fel is tünteti, hogy kiknek az alkotásai fedezhetők fel a bolgár szerzőknél, a névsor hosszú: Proudhon, Blanc, Lassalle, Bakunin, Marx és Lavrov. A bolgár értelmiségiek esetében Dimou szerint ebben a korszakban az átfordulás a narodnyik felfogástól a marxizmus felé lassú folyamat keretében következett be. Dimou ehelyütt megállapítja, hogy Blagojev, *Gabrovski* és mások (akiket megnevez) még az 1880-as években megjelent írásaikban nem nevezhetők marxistáknak. (Dimou megadja a könyvek címét is.) Dimou megállapítja, hogy az 1880-as években formálódott ki a bolgár szocialista értelmiségiek egész új nemzedéke. Ugyanitt ismételtlen hangsúlyozza, hogy még akkor is, amikor ez a nemzedék már a marxizmus felé fordult, sőt marxistának vallotta magát, nagyon jól felfedezhetők a régi narodnyik formulázások, szellemi és propaganda hatások, sőt szervezeti gyakorlatukban is az átfedések – így a „nép közé járás”.

Mind szerb mind bolgár vonatkozásban a szerző részben az alaposan felrajzolt orosz háttér és főként a narodnyik ideológia ismertetése nyomán hangsúlyozza annak egyik fő vonásaként, hogy a korai úttörők az elmaradott keleti, illetőleg balkáni periférián milyen nagy eltökéltséggel törekedtek az elmaradottság „behozására”, a történeti folyamatok siettetésére, amibe persze beleértették a kapitalista történeti fázis említett átugrását, megkerülését. (Ez a gondolat ismétlődően visszatér a könyvben.)

A terjedelmet a recenziónál, úgy hiszem, máris túlléptem. Így már csak érzékeltetni tudom, hogy a szerző nagyon alaposan tárgyalja a bolgár szocialista szárnybontás fázisait, tartalmi elemeit, orgánumait, szervezeti kérdéseit, nemcsak azt, hogy Blagojev miként fordult szembe a narodnyik felfogással, hanem később az új belső ellentéteket is és megannyi új jelenséget. Mindennek nagyon lehatárolt ismertetéséhez is még minimálisan több oldalra lenne szükség, hogy az ismertetés valamit mondjon is. Mindez pedig pusztán a bolgár szocialista mozgalom századfordulós periódusára vonatkozik, a kötet pedig további periódusokat is tárgyal. Nem is szólva arról, hogy ugyanezt megteszi szerb, román és görög vonatkozásban is. Itt nem is említettem, hogy Dimou reflektál a történeti fejlődés egykori és későbbi historiográfiájának bemutatására is. Mindezek alapján nagyon is ajánlhatom a könyvet minden érdeklődőnek, aki akár ennek az óriási területnek, ugyancsak hosszú korszaknak, avagy mindennek egyes részleteiről kíván alaposabb ismereteket szerezni. Részemről nem ismerek hasonló vállalkozást, amely ennyire átfogó lenne. Kár, hogy a szerző az 1914 utáni történésekre már nem tér ki – vagy éppen csak alig.

Augusta Dimou: *Entangled Paths Towards Modernity Contextualizing Socialism and Nationalism in the Balkans* (Bonyolult, szövevényes utak a modernitás felé – a szocializmus és a nacionalizmus a Balkánon). Central European University Press, Akadémiai Nyomda, Budapest–New York, 2009. 434 old.

Jemnitz János